

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В СЕМАНТИЦІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ПРО ПРАЦЮ

У статті розглянуто основні критерії для виокремлення фразеологізмів серед інших мовних одиниць. На основі компонентного аналізу досліджено вибірку фразеологізмів із семантичним компонентом 'праця'. Виділено семантичні підгрупи та виявлено ряд особливостей, що характеризують ставлення українців до процесу праці та його учасників. Зроблено спробу пояснити семантику фразеологізмів, зважаючи на етнокультурні та історичні фактори становлення ментальності українського народу.

Ключові слова: архісема, інтегральна сема, фразеологізм, фразеологічне значення.

В статье рассматриваются основные критерии для выделения фразеологизмов среди других языковых единиц. На основе компонентного анализа исследовано выборку фразеологизмов с семантическим компонентом 'труд'. Отделены семантические подгруппы и выявлен ряд особенностей, которые характеризуют отношение украинцев к процессу труда и его участникам. Сделано попытку объяснить семантику фразеологизмов, учитывая этнокультурные и исторические факторы становления ментальности украинского народа.

Ключевые слова: архисема, интегральная сема, фразеологизм, фразеологическое значение.

There are main criteria for separation phraseological units among other linguistic units that are going through in this article. The selection of phraseological units with the semantic component 'work' is analyzed on the basis of componential analysis. It is separated semantic sub groups and revealed a set of features that characterized the attitude of Ukrainian towards the process of working and its participants. It is made the attempt to explain the semantic meaning of phraseological units according to the ethnocultural and historical factors of establishing the mentality of the Ukrainian nation.

Key words: archiseme, integral seme, phraseological unit, phraseological meaning.

Дослідження фразеологізмів розпочалося ще у XVIII ст. і триває й досі, залишаючи безліч невирішених питань. Не дивно, що розвиток фразеології на початкових етапах пов'язували із дослідженням фольклору, адже саме фразеологізми найвиразніше передають дух народу і красу мови, яку творив народ протягом віків. Грунтовні дослідження фразеологізмів розробили Л. Г. Авксент'єв, О. О. Селіванова, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, В. В. Виноградов, Л. А. Булаховський, О. І. Молотков та багато ін. Вони проведені в різних напрямках: визначення диференційних ознак, розмежування фразеологічного та лексичного значень, створення нових та аналіз уже чинних підходів до класифікації фразеологізмів та ін. Окрім того, з'являються нові напрями пошуку, серед них і етнофразеологія, ономазіологічний опис фразеологічної системи, виявлення концептів. Вивчення семантики фразеологізмів у зв'язку із етнокультурними чинниками та чинниками, що відображають свідомість, звичаї та традиції українського народу, сприяють виявленню національного характеру,

ментальності народу, а, отже, й кращому розумінню власного характеру та себе в цьому світі. Аналіз фразеологізмів про працю в такому аспекті виявляє свою актуальність. Саме в новій комбінаториці методів дослідження семантики фразеологізмів, у новому для фразеології етнолінгвістичному аспекті полягає новизна роботи.

При визначенні етнокультурної, ментальної інформації, закладеної у фразеологізми, першочергового визначення потребує саме поняття фразеологізму, а разом з тим і фразеологічного значення, чітке розмежування аналізованих одиниць з іншими одиницями мови. Сучасні лінгвісти не дають однозначного визначення терміна «фразеологізм». Вони наділяють його певним набором ознак, що, у свою чергу, дає можливість чіткого розмежування фразеологізмів з іншими одиницями (реченнями та словосполученнями). Найчастіше у визначенні терміна «фразеологізм» використовується поняття семантичної нерозкладності та відтворюваності. Так, в енциклопедії української мови [3, с. 770] та у Великому енциклопедичному словнику [6, с. 559]

визначення фразеологізму ґрунтується на семантичній нерозкладності та автоматичній відтворюваності складників фразеологізму. У дефініції В. М. Мокієнка особливе місце займає наявність експресивності. Автори підручника з фразеології [7] ідентифікували такі основні властивості, які можна вважати диференційними при визначенні терміна «фразеологізм»: цілісність значення, фразеологічна відтворюваність, відносна постійність компонентного складу і структури та експресивність.

Важливим при аналізі фразеологізмів виступає також фразеологічне значення, яке й містить увесь набір інформації, що закладається народом при створенні таких одиниць. Хоча окремі науковці (Шанський, Єршова-Белицька, Іванникова) і заперечують існування *фразеологічного значення*, ототожнюючи його із лексичним, проте більшість фразеологів визначають *фразеологічне значення* як особливий тип значення, притаманний лише фразеологізмам.

Виразення емоційно-експресивного ставлення є основним компонентом конотативного аспекту фразеологізму. Саме наявність конотативної семантики, яка відіграє домінуючу роль у *фразеологічному значенні*, визначають основним чинником у формуванні цілісності семантики [3, с. 3]. Як зазначає В. М. Телія: «конотативний аспект фразеологічного значення складається із суб'єктивно-оцінного та експресивно-емоційного елементів фразеологічного значення» [2, с. 15]. Незважаючи на те, що конотація займає важливе місце в семантиці фразеологізму, проте вона нерозривно поєднана із денотативно-сигніфікативним аспектом. Та й сам процес номінації для фразеологізму є вторинним, непрямим. Таким чином, «фразеологізмам, як і словам, властива номінація, специфічною рисою якої є її оцінне, емоційно-експресивне навантаження» [2, с. 16]. Такий тип номінації має назву вторинної.

Останнім часом все більшого поширення зазнають напрями, що орієнтовані на поєднання мовних знань про фразеологізми та екстра-лінгвістичні фактори, які відбиваються в них. При намаганні поєднати методи лінгвістики та культурології було зроблено спробу прояснити та дослідити, як трансформоване уявлення народу репрезентується в мовному матеріалі, а саме фразеологізмах. Адже фразеологізми як носії конотативного значення закодовують у своїй семантиці ставлення народу до різноманітних фізичних та інтелектуальних процесів, історичних та культурних явищ.

Здавня в житті українців важливе місце займає праця, причому ставлення до неї в людей досить неоднозначне. Це, звичайно, знаходить вираження в народних обрядах, приказках та прислів'ях, а також фразеологізмах, у семантиці яких закодовано не лише ставлення до трудового процесу, його типу, а й людей, що беруть у ньому участь, чи, навпаки, тих, хто ухиляється від праці. Таким чином, було зроблено вибірку фразеологізмів із семантичним компонентом 'праця'. Застосовуючи такий тип аналізу, як визначення набору сем для кожного фразеологізму, ми враховували семи із конотативним значенням. Архісемою є сема 'праця, робота'. Загальна кількість вибірки становить 200 одиниць. Шляхом аналізу диференційних та інтегральних сем було виявлено 18 семантичних груп фразеологізмів та 10 фразеологізмів, які не належать до жодної з груп та не виявляють спільної інтегральної семи. Загалом усі ці групи можна поділити за багатьма критеріями: за ставленням до праці (позитивне, негативне, нейтральне чи стан бездіяльності), за типом роботи (інтелектуальна, фізична), за рівнем (висока майстерність виконання, посередня та відсутність будь-яких умінь чи навичок) та етапом (початковий або кінцевий) виконання, за роллю мовця в трудовому процесі.

Таблиця 1

Розподіл фразеологізмів на групи за їх інтегральними семами

№ з/п	АРХІСЕМА	СЕМИ, ЩО Є ІНТЕГРАЛЬНИМИ ДЛЯ ОКРЕМОЇ ГРУПИ	ЧИСЕЛЬНІСТЬ ГРУПИ	ПРИКЛАДИ
1	'праця, трудовий процес'	'інтенсивність виконання', 'велика затрата сил', 'неприємна, непосильна робота'	41	<i>натирати мозолі, гнути спину, не покладати рук, світа не видати, не розгинаючи сцени, лити кривавий піт, робити у три поти</i>
2		'працювати із охотою, завзяттям'	15	<i>працювати з возником, натискати на всі педалі, присісти фалди, працювати аж ребра ходять</i>
3		'недбале виконання, без старанності й охоти'	11	<i>аби день до вечора, спустивши рукава, тям-ляп робити, скрипіти серцем, працювати без возника</i>
4		'нейтральне ставлення'	6	<i>виходити із рук, тягнути воза, робити своє діло, руки не гуляють, робити діло</i>
5		'початковий або кінцевий етап виконання'	5	<i>сісти каменем, кінець ділу, ще і рак не свистав, і гори покотити</i>
6		'висока якість виконання'	12	<i>маг і чародій, котові вузлом хвоста зав'язати, показати клас, золоті руки, ходити у передовиках</i>
7		'відсутність умінь та навичок'	6	<i>руки не туди стоять, тонко прями, ходити у середняках</i>
8		'фізична, сільська праця'	5	<i>бабратися в гною, ходити за плугом, очі на лоб лізуть, обривати руки</i>
9		'праця для власного достатку'	8	<i>кусок хліба, тяжкий хліб, черствий шматок, лежачий хліб</i>
10		'працювати на когось'	4	<i>везти на ший, у ярмі ходити, лизати п'яти</i>
11		'експлуатувати інших'	9	<i>чужа спина, виїхати на плечах, вганяти в піт, узяти за ребра</i>

Закінчення табл. 1

12	‘побажання у роботі’	7	<i>Бог на поміч, ні пуху ні пера, хай вас Бог благословляє, з Богом, у добрий час</i>
13	‘відсутність вільного часу’	5	<i>не бачити вільної хвилини, не бачити світу божого, не мати просвітку</i>
14	‘стани бездіяльності’	43	<i>байдики бити, лежати на печі, валяти дурня, давати горобцям дулі, баглаї бити, обтирати спиною стіни</i>
15	‘велика за обсягом робота’	4	<i>рухати гори, гори труда витрудити</i>
16	‘мала за обсягом робота’	2	<i>легка робота, служити на побігеньках</i>
17	‘чорна робота’	2	<i>бруднити / каляти / паскудити руки, волам хвости крутити</i>
18	‘марна робота’	3	<i>за пухлу душу, товкти воду в ступі, сізіфова праця</i>

Найчисельнішою є група, яка характеризує працю як обтяжливу й виражає негативне ставлення до неї, наприклад, *працювати за трьох, товктися як у ступі, натирати мозолі, гнути спину, працювати до кривавого поту, не покладати рук, світа не видати, рук не чути, не розгинаючи спину та ін.* [8; 9]. Її чисельність становить 41 фразеологізм, і в ній переважають такі інтегральні семи: **‘інтенсивність виконання’**, **‘велика затрата сил’**, **‘перенапруження, втома’**, **‘неприємна, непосильна робота’**. Цікаво, що важка, непосильна праця асоціюється лише з певними частинами людського тіла: руками, спиною, хребтом, пупом (*ручками та пучками, рвати пуп, пуп тріщить, спина не розгинається, ламати хребта*), а докладання значних зусиль підкреслюється наявністю кривавого поту (*обливатися кров’ю, до десятого (сьомого) поту, лити кривавий піт, робити у три поту*) [8; 9]. Протилежна за значенням інша група фразеологізмів, яка об’єднана спільною семою **‘працювати із охотою, завзяттям’**, хоча вона кількісно менш чисельна, налічує лише 15 одиниць (*працювати з вогником, натискати на всі педалі, працювати аж ребра ходять, службу служити, присісти фалди, докладати зусиль*) [8; 9]. Близька за значенням до цієї група фразеологізмів, що позначають виконання роботи без бажання, кількісно охоплює 11 одиниць. Інтегральною семою виступає сема **‘недбалою виконання, без старанності й охоти’**. Наприклад, *аби день до вечора, спустивши рукава, тям-лям робити, скрипіти серцем, відбувати чергу, працювати без вогника, скласти руки та ін.* Між цими прямо протилежними групами можна розмістити групу фразеологізмів, які виражають нейтральне ставлення до праці. Чисельність цієї групи становить лише 6 одиниць (*виходити із рук, тягнути воза, робити своє діло, руки не гуляють, робити діло, при ділі*) [8; 9].

Як бачимо, лексеми першої групи вказують на негативне ставлення саме до фізичної праці, решта груп із позитивним та нейтральним ставленням до роботи характеризують працю безвідносно до її типу. До того ж чисельність першої групи можна пояснити важкими умовами життя, у яких жили наші предки, зокрема, періодом кріпаччини, який визначався важкою фізичною сільськогосподарською працею. Окрім цього, лише 6 фразеологізмів називають процеси праці, які не виражають ставлення мовців до тієї чи іншої роботи. Отже, можна зробити висновок не лише про важливість

експресивної оцінки у ставленні до певного типу роботи для українського народу, а також про одну з найважливіших рис української ментальності – емоційну відкритість та ширість. З іншого боку, невелика кількість таких фразеологізмів, що мають у своїй семантичній структурі конотативні семи, які позначають ставлення мовців до тієї чи іншої роботи, підтверджує наш висновок про те, що основною функцією фразеологізму є не стільки номінативна, скільки експресивна.

Окрему семантичну групу становлять фразеологізми, що використовуються на позначення початку або завершення трудового процесу (5) (*сісти каменем, мати собі на умі, кінець ділу, ще і рак не свистав, і гори покотити*) [8; 9].

Ще здавна українці ставилися з повагою до людей, що вміло роблять свою справу, і з презирством та критикою до тих, що не навчилися ніякому ремеслу. Звичайно, що знаходимо відповідні групи і у фразеології, де втілена вся майстерність похвали та критики. Варто також зазначити, що група фразеологізмів із інтегральною семою **‘висока якість виконання’** є чисельнішою і нараховує 12 одиниць (*маг і чародій, котові вузлом хвоста зав’язати, показати клас, золоті руки, набита рука, і швець, і жнець, і на дуду грець, ходити у передовиках, майстер на всі руки, доводити до розуму та ін.*) [8; 9], а протилежна їй за значенням група із інтегральною семою **‘відсутність уміння, навичок’** нараховує лише 6 одиниць (*руки не туди стоять, розводити руками, тонко прями, вийти з ладу, ні в тин ні в ворота, ходити у середняках*) [8; 9]. Саме за кількісним співвідношенням можна судити про схильність українців більше до похвали, ніж до критики.

Інтегральна сема **‘фізична, сільська праця’** об’єднує у своєму складі такі фразеологізми: *очі на лоб лізуть, бабратися в гною, ходити за плугом, обривати руки, ноги носять* [8; 9].

Спираючись на сумний досвід кріпаччини, у свідомості українців чіткого розмежування набуває праця для власного достатку (*перейти на легкий хліб, тяжкий хліб, черствий шматок, лежаний хліб, кусок хліба*) [8; 9], для достатку інших (*точити піт, везти на шиї, лизати п’яти, у ярмі ходити*) [8; 9] та експлуатація людей на свою користь чи задля суспільного блага (*вийхати на плечах, виїжджати на плечах, чужа спина, узяти за ребра, вганяти в піт*) [8; 9]. Чисельно ці групи співвідносяться так: 8, 4 та 9 одиниць.

Процес праці завжди супроводжується певною обрядовістю. Добросусідські стосунки ґрунтувалися на взаємодопомозі, побажаннях у роботі. Така група фразеологізмів має безпосередній зв'язок із процесом праці, а також супроводжувальний характер (*Бог на поміч, ні пуху ні пера, хай вас Бог благословляє, з Богом, у добрий час*) [8; 9]. У цій групі послідовно виявляється наявність граматичних варіантів (*Бог на поміч – помагай Бог / Біг, хай Бог помагає; хай вас Бог благословляє – хай вас Господь благословляє*) [8; 9]. Ще одна група, яка характеризується високою варіативністю, – це група з інтегральною семою **‘заклопотаність, відсутність вільного часу’** (*вільна / зайва хвилинка, не бачити вільної хвилини / кожна хвилинка дорога, не бачити світу білого / божого, не мати просвітку*) [8; 9].

Цікавим для дослідження виявляється той факт, що найчисельнішою групою є така, що називає стани бездіяльності. Усе своє вміння надавати експресивну оцінку явищам та процесам виявилось саме на прикладі цієї семантичної групи фразеологізмів. Цей пласт фразеологізмів нараховує 43 одиниці (*байдики бити, облежувати боки, ханьки м'яти, валяти дурня, лежати на печі, не оне, обтирати спиною стіни, руки в брюки, справляти охи, і голки в руки не брати, не братися за холодну воду, як на виставці, ловити мух, лежати лоском, то круть, то верть, лякати бліх, давати горобцям дулі, баглаї бити*) [8; 9]. Звичайно, це не є показником неробства та ледарства, особливо якщо зважати на те, що українці вважаються чи не найбільш працьовитою нацією. Скоріш за все, це свідчить про гарне почуття гумору українців, до того ж таке, що не є злим та образливим, а, навпаки, по-доброму висміює ледарство.

З огляду на класифікацію В. В. Виноградова, яка побудована на принципі семантичної нерозкладності фразеологічної одиниці, група фразеологізмів, що називає стан бездіяльності, має найбільшу кількість **фразеологічних зрощень**: *байдики бити, ханьки м'яти, не оне, лежати лоском, баглаї бити*.

У свою чергу, найменш чисельними є групи, що позначають велику (*гори труда витрудити, не продихнути, хоч надвоє розірвися, рухати гори*) та малу (*легка робота, служити на побігеньках*) за

обсягом роботу, чорну роботу (*бруднити / каляти / паскудити руки, волам хвости крутити*), та роботу, що не має позитивних результатів (*за пухлу душу, товкти воду в ступі, сізіфова праця*) [8; 9].

Окрему групу становлять фразеологізми, що не виявляють інтегральних сем із жодною з аналізованих семантичних груп. Це такі фразеологізми, як: *витягти на своїх плечах, зрушити з місця, зробити милість, руки сверблять, закусити вудила, піднімати цілину, рання птиця, варитися у власному соку, грати свою скрипку, пожинати плоди* [8; 9]. Останній фразеологізм із цієї групи чи не єдиний, який позначає отримання позитивних результатів праці. Звідси робимо висновок, що для українців більше значення має сам процес праці, елементи та обряди, що його супроводжують, ніж той результат, який може одержатися.

Загалом семантичні групи фразеологізмів про працю, проаналізовані у статті, виявляють такі особливості:

1. У свідомості українців поняття праці, у першу чергу, асоціюється із важкою виснажливою фізичною працею, оскільки ця група є однією з найчисельніших (41).

2. Важка, непосильна праця асоціюється лише з певними частинами людського тіла (руками, спиною, хребтом, пупом), а кривавий піт у складі фразеологізмів символізує докладання значних зусиль.

3. Більшість фразеологізмів у своїй семантичній структурі мають семи, що виражають ставлення до процесу праці (26), і дуже рідкісними є фразеологізми, у яких номінативна функція переважає над експресивною (6).

4. Схильність українців більше до похвали, ніж до критики, підтверджується кількісними показниками, які одержуємо від аналізу відповідних груп (12 фразеологізмів на позначення високої якості виконання і лише 6, які констатують факт відсутності умінь та навичок).

5. Надзвичайно розширена система номінацій стану бездіяльності, наявності в їхній семантичній структурі великої кількості експресивних елементів, що свідчить про розвинене почуття гумору (43).

6. Чітке розмежування праці задля свого добробуту (8), задля добробуту іншого (4) та експлуатація інших задля власного добробуту (9).

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія : [навч. посібник для філологічних факультетів університетів] / Л. Г. Авксентьев – Х. : Вища школа; Вид-во при ХДУ, 1988. – 134 с.
2. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк – К. : Наукова думка, 1989. – 156 с.
3. Білоноженко В. М. Фразеологічне значення / В. М. Білоноженко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 772-773.
4. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – С. 140-161.
5. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова : підручник / Грищенко А. П., Мацько Л. І., Площ М. Я. ; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
6. Телия В. Н. Фразеологізм / В. Н. Телия // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Большая российская энциклопедия, 1998. – С. 559-560.
7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посібник] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

8. Фразеологічний словник української мови / НАН України, Ін-т укр. мови. – 2-ге видання, кн. 1. – К. : Наукова думка, 1999. – 928 с.
9. Фразеологічний словник української мови / НАН України, Ін-т укр. мови. – 2-ге видання, кн. 2. – К. : Наукова думка, 1999. – С. 529-980.

© Богданова Є. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 18.07.2012 р.

БОГДАНОВА Є. В. – викладач кафедри української філології, теорії та історії літератури Інституту філології Чорноморського державного університету ім. П. Могили.

Коло наукових інтересів: питання акцентології в діахронічному аспекті, семантико-стилістичні особливості мовних засобів.